

Darian Leader,
**Het nieuwe zwart. Rouw,
melancholie en depressie.**

De Bezig Bij, Amsterdam
2011, ISBN 9789023462767,
254 pag., €18,90.

Weer een obligaat boek over de depressie-epidemie, dacht ik bij het doorbladeren van het boek van de psychoanalyticus Darian Leader, na DeHue, Verhaeghe en anderen. Psychoanalytici rouwen over het verlies aan mogelijkheden tot psychoanalytische behandelingen door het wegvallen van de vergoedingen, en wijten hun marginalisering aan de farmaceutische depressie-industrie en de opkomst van de cognitieve gedragstherapie. Patiënten met depressieve klachten moeten zo snel mogelijk weer geschikt gemaakt voor het arbeidsproces en daar passen geen diepgaande, langdurige therapieën bij. Het innerlijk wordt versmald tot neurologisch systeem. Darian Leader hoort ook in dat koor, maar hij beperkt zich met deze klaagzang tot de inleiding en de afsluiting. Eenmaal die bekende (overigens wel terechte) kritiek doorgeworsteld, geeft hij een boeiende inleiding in het fenomeen rouwarbeid. Het boek gaat vooral over rouwarbeid. Leader bouwt voort op Freuds *Rouw en melancholie* (1915), Abraham en (de voor mij al jaren fascinerende) Melanie Klein in de school van Lacan. Door de vele voorbeelden uit romans en beeldende kunst is het een levendig betoeg.

‘Verdriet is onze reactie op ver-

lies, rouw is de wijze waarop we dat verdriet verwerken’, stelt hij. De rouwende staat voor de opgave tot symbolisering van de dode. Er zijn vier rouwprocessen. Het eerste is het maken van een kader, waardoor een symbolische ruimte ontstaat. Het gaat erom ook in fysieke zin een afstand te scheppen tussen de plaats waar de dode is en de eigen ruimte. Het tweede is ‘het doden van de dode’: in woorden afstand scheppen, ook in de vorm van het uiten van woede. Het derde is het oprichten van een monument voor wie de afwezige was – het construeren van een object, noemt Leader dit – waardoor de betekenis die iemand voor ons had, losgemaakt wordt van wie hij was. Met dat monument wordt aan de dode een plaats gegeven in onze geschiedenis. Als vierde is er het opgeven van het geïnterioriseerde beeld dat de dode van ons had, aan verwachtingen, eisen en dergelijke. Dit laatste is het voltrekken van een offer, want de identificatie wordt opgegeven. Daarachter gaapt de leegte waar we mee moeten leren leven. Scherp is het beeld van de opgave tot de tweede dood. De nabestaande moet de dode nog eens doden om te kunnen leven. Wanneer we een schep zand hard op de kist laten vallen, voelt dat als een daad van vijandigheid. We doorbreken de mooie troostrijke taal en verheven stilte van de dood, maar maken juist daardoor weer ruimte voor ons zelf. Interessant is de nadruk die Leader legt op het sociale aspect van het rouwen – de getuigen, de andere vertellers dragen bij aan het maken van het

onderscheid tussen de levens nu en het voorbije leven van de dode.

De melancholicus is tot dit alles niet in staat. Melancholie is geen geblokkeerde rouw, maar onvermogen tot rouw. De melancholicus leeft volledig in de identificatie met het geliefde object, en bij diens dood is hij vol zelfverwijt, niet in staat de leegte die met het verlies gepaard gaat te verdragen. De innerlijke draagkracht ontbreekt. ‘Bij rouw maken we ons geleidelijk los van de doden, bij melancholie hechten we ons juist aan hen’, aldus Leader. De melancholicus wil bij de ander blijven, wil dat de ander in hem blijft en heeft niet het vermogen de taal te gebruiken om zich los te maken van het dode object. Taal speelt een grote rol in dit onvermogen tot rouw. Een nabestaande moet onder ogen zien wie hij was voor de overledene, en als er alleen maar gedacht wordt aan wat de overledene voor de achterblijver betekende, komt de innerlijke scheiding niet op gang. De herschikking van het innerlijk landschap blijft uit. Het verdriet blijft gericht op de dode ander. Omdat de innerlijke draagkracht en het vermogen tot symbolisering ontbreken, kan het zelfs bijzonder riskant zijn het rouwproces toch op gang te willen brengen. De melancholicus zou er psychisch volledig door uit elkaar vallen. De analyse van de melancholicus is voor mij echter het minst vertrouwd, ook omdat het een categorie is die in de psychiatrie nauwelijks wordt gebruikt. Hij had over melancholie wel een apart boek

mogen schrijven. Overigens heeft Leader niet veel begrepen van de (katholieke) metaforiek van hemel, hel en vagevuur. Dat daarin diep menselijke verhoudingen tot de overledene worden uitgedrukt – de mate waarin afscheid is genomen of nog rouwbaarheid gedaan moet worden – ziet hij niet. Maar dit terzijde.

Voor geestelijk verzorgers is dit een interessant boek omdat het zo uitgebreid ingaat op de innerlijke processen bij verlies en rouw. We verdwalen soms met de patiënt in diens verhaal. Leader biedt een soort landkaart die je samen kunt bekijken om iemand te helpen de weg naar zichzelf te vinden. Om tenslotte uit te komen bij het onvermijdelijke lege moment dat de ander er niet meer is, en de rouwende nog wel. En om daarin te ontdekken dat er een verhaal bij mogelijk is, waar ook bij gelachen mag worden. Wie van Lacan houdt (en Freud) en vooral van de betekenis van kunst en poëzie voor het rouwproces, vindt zeker inspiratie in dit boek.

Cor Arends
geestelijk verzorger bij GGz Centraal in Amersfoort

Hans Bomhof en Marga Berkhout (samenstelling en fotografie),

Kijken naar het einde, het vergankelijke leven in foto's en gedichten.

Uitgeverij Buijten & Schipperheijn, Amsterdam
2011, ISBN 9789058815903,
48 pag., €15,00.

Twee collega's hebben – volgens de achterflap van dit boek – ervaren hoe machteloos je soms kunt staan 'als de schaduw van de dood in ons leven verschijnt. Je zoekt naar woorden, maar die schieten vaak te kort.' Zij hebben dit kijk- en leesboek samengesteld om op een zinvolle manier stil te staan bij het geheim van de dood.

Na een kort *Woord vooraf* waarin de opzet van het boek nogmaals wordt uitgelegd, volgen er brede pagina's met foto's die veelal in de natuur gemaakt zijn. Meestal wordt de foto gekoppeld aan een korte of wat langere tekst van bijvoorbeeld Marinus van den Berg, Rutger Kopland, Toon Hermans, Judith Herzberg, Hans Andreus, Remco Campert en vele andere dichters. Het geheel bladert vriendelijk door en laat je af en toe door een tekst of door de foto mijmeren.

De teksten zijn met zorg gekozen en de foto's willen de teksten ondersteunen. Ik heb alleen wat problemen met de lay-out van het boek. Op vijf verschillende manieren worden – door het boek heen – tekst en foto naast elkaar geplaatst:

soms over twee pagina's een foto met de tekst in de foto gedrukt. Een andere keer de foto met ernaast in een wit vlak de tekst. Een pagina verder over anderhalve pagina een foto met een wit vlak ernaast met tekst, enzovoorts. Het maakt mij onrustig en het geeft me een rommelige indruk. Ook de teksten zijn veelal in de hoofdkleur van de foto gedrukt: blauw, zwart, bruin en wit wisselen elkaar af zonder dat mij de functie hiervan duidelijk is.

De foto's zijn mooi afgedrukt, maar ook wat voorspelbaar en een beetje 'braaf': veel gevallen bladeren, water, zee, ondergaande zon en vergezichten. De relatie met de dood in een afbeelding van bijvoorbeeld een graf of de schaduwkant van het afscheid nemen wordt vermeden. De schaduw van de dood – zoals genoemd op de achterflap – is in ieder geval niet zichtbaar in de foto's. Enkele foto's prikkelen mijn fantasie: twee foto's naast elkaar van een bankje in de middagschaduw (zonder bijgaande tekst) die tot overpeiningen uitnodigen. Ook een oud kolenkachelkje op wielletjes in de hoek van een trap en een tafel met een spiegel vallen in hun beeldspraak op. Voor mij zijn dat de kleine pareltjes...

Het boek zal uitstekend functioneren in een stiltecentrum of als inspiratiebron voor teksten bij een afscheidsviering of herdenkingsbijeenkomst. Het heeft ook zijn waarde als cadeau wanneer het gesprek stopt in het begin van de terminale zorg bij zowel de patiënt als bij de familie. Voor de prijs hoeft je het niet te

laten: voor €15,00 is het in elke boekhandel te bestellen.

Hans Dornseiffen

was geestelijk verzorger bij Osira Amstelring. Hij is auteur van o.m. het fotoboek *Beelden van zorg. De veelkleurigheid van geestelijke verzorging* (2008).

Coot van Doesburgh,
Licht. 100 liedjes voor iedereen.

Uitgeverij Boekencentrum,
Zoetermeer 2011, ISBN
9879023967361, 126 pag.,
€ 12,50.

Luc Nijs,
Verdichte zorg.

Uitgeverij Berne, Heeswijk
2011, ISBN 9078039181, 125
pag., € 19,75.

Wim Smit,
**De tijd van je leven;
Portretten; Geroepen om
te leven.**

Uitgegeven in eigen beheer,
informatie en bestellen:
www.sites.google.com/site/wimsmitedichten.

Geestelijk verzorgers hebben woorden nodig. Soms ook liederen. Meer en meer vormt dat ook een probleem. Waar vind je liederen en taal die iedereen begrijpt? De mensen die de geestelijk verzorger tegenkomt op zondagmorgen komen uit verschillende tradities, zijn lang niet altijd thuis in de traditionele liturgie en ervaren klassie-

ke religieuze woorden vaak als ouderwets en gedateerd.

Tom Mikkers – secretaris van de Remonstrantse Broerschap – is dan wel geen geestelijk verzorger, maar heeft een goede neus voor de moderne cultuur. Hij vroeg daarom Coot van Doesburgh, die al jarenlang teksten schrijft voor bekende Nederlands artiesten als Willeke Alberti en Paul de Leeuw, honderd nieuwe religieuze teksten te schrijven op bekende melodieën. De bundel heet *Licht* en dat is veelzeggend. Coot van Doesburgh schrijft voor musicals en populair toneel. De teksten zijn vrolijk en lichtvoetig – ook als het over ernstige zaken gaat. Ze zijn gerangschikt rondom thema's (nieuw begin, samen, Kerst, Pasen, huwelijk, afscheid) en steeds wordt aangegeven op welke momenten je het lied zou kunnen gebruiken. Er worden zowel kerkelijke melodieën gebruikt als internationale traditionals. Grappig zijn de liederen waarin de liefde voor de hond en het Songfestival bezongen worden.

Verdichte zorg van Luc Nijs is een bundel gedichten die je als geestelijk verzorger ook goed zou kunnen gebruiken in vieringen en rituele bijeenkomsten. Net als *Licht* biedt *Verdichte zorg* nieuwe teksten op bekende religieuze liederen. De toon is wel anders. Nijs is theoloog, psycholoog, psychotherapeut en geestelijk verzorger en zijn poëzie is ernstiger en gaat steeds over 'de verschillende gezichten die het leven aan kan nemen wanneer het pijn gaat doen'. Ze gaan ook heel expliciet over de wereld van de

zorg. Over wakker worden en naar het toilet moeten en je afvragen of je misschien liever niet wakker had willen worden. Over eenzaamheid, angst en persoonlijke groei. Het boekje is mooi uitgegeven en zou ook goed een plek kunnen krijgen in een stiltecentrum. Misschien is daar zelfs nog wel geschikter voor, want de intieme gedichten lenen zich niet allemaal voor gebruik in een viering.

Dat geldt ook voor de poëzie van Wim Smit, geestelijk verzorger in Utrecht en Nieuwegein. In drie bundeltjes die hij in eigen beheer uitgaf, schetst hij herkenbare momenten, mensen en situaties uit de wereld van zorg. En die herkenbaarheid is tegelijkertijd het probleem. De woorden laten niet veel te raden over en helpen ook niet om de al te herkenbare wereld in een nieuw licht te zien. Ook bij veel liederen Coot van Doesburgh en Luc Nijs had ik daar wel eens last van. Toch zijn het stuk voor stuk moedige pogingen om het verhaal van God en het verhaal van de mensen met elkaar in verband te brengen. Met deze boekjes sta je als geestelijk verzorger iets minder vaak met je mond vol tanden.

Ben de Boer
geestelijk verzorger
Arkin, GGZ Amsterdam

Paul Andreoli, Martine Ganzevles, Jaap van Weeghel,
Rehabilitatie in de ouderenpsychiatrie, een verkenning van goede praktijken.

Uitgeverij SWP, Amsterdam
2011, ISBN 9789088502651,
152 pag., €22,90.

In 2004 zag ik, zoals waarschijnlijk vele anderen, de aangrijpende NCRV-documentaire *Uitbehandeld, maar niet opgegeven*. Deze film gaf een indrukwekkende kijk in het leven en werken van psychiater Detlef Petry, die vooral psychiatrische patiënten onder zijn hoede heeft die in de ogen van anderen geen toekomst meer hebben. Het was mijn eerste kennismaking met rehabilitatiegericht denken en werken, een benadering waarin niet de ziekteverschijnselen van een patiënt centraal staan, maar waarin het hele levensverhaal aandacht krijgt. Doel is om patiënten weer te laten deelnemen aan het leven. Nog steeds vormt deze documentaire de basis van waaruit ik kijk naar rehabilitatie (in de daadwerkelijke betekenis van 'eerherstel') en die het meest aansluit bij mijn werk als geestelijk verzorger. In 2005 nam het Platform Ouderen het besluit om ontwikkeling en implementatie van rehabilitatie in de GGz-ouderenzorg te bevorderen. De redactie van dit boek, *Rehabilitatie in de ouderenpsychiatrie*, bestaat uit leden van dit Platform Ouderen. Zij hebben zes bijdragen van goede, waardevolle en afwisselende (ambulante, semi-murale en kli-

nische) GGz-ouderenpraktijken bijeengebracht. In elke praktijk wordt de keuze voor, de implementatie en uitvoering van een rehabilitatiegerichte benadering nader uitgewerkt.

Het rehabilitatiegericht werken heeft de laatste jaren een grote ontwikkeling doorgemaakt en haar plek verworven in de geestelijke gezondheidszorg voor volwassenen. Wie deze ontwikkeling van psychiatrische rehabilitatie de laatste jaren niet zo gevolgd heeft, kan het beste met de epiloog van het boek beginnen. Hierin worden de hoofdstromen nader verklaard. De drie dominante benaderingen zijn de individuele rehabilitatiebenadering (IRB), de systematische rehabilitatiebenadering (SRH) en de functioneringsgerichte rehabilitatiebenadering (FgR). In de inleiding worden, vanuit diverse wetenschappelijke studies en theorieën, de visies en benaderingen op 'het ouder worden' beknopt uiteengezet. Het leven als ontwikkelingsproces en de indeling in levensfasen worden vanuit diverse invalshoeken verschillend beschreven en ingedeeld. Het is verhelderend om dit uitgewerkt te zien. Elementen hieruit vinden we terug in accenten van de beschreven rehabilitatiepraktijken: het belang van autonomie, het werken met doelen, acceptatie, het benutten van ervaringskennis, zingeving en een sociaal netwerk. Om een beeld te krijgen van het boek breng ik enkele beschreven praktijken onder de aandacht.

De eerste beschreven praktijk betreft een ambulant SRH bin-

nen een FACT-team ouderen van GGzE Eindhoven en De Kempen. Het artikel beschrijft helder het proces waarin men enige jaren geleden constateerde dat de stoornisgerelateerde behandeling van een groep ouderen met een chronische psychiatrische beperking niet toereikend bleek. Er was behoefte aan een gecombineerde aanpak van problemen op diverse levensgebieden, zoals huisvesting, schulden en somatische problematiek. Dit zou beter mogelijk zijn vanuit de systematische rehabilitatiebenadering, die om een andere houding en een andere organisatie van de hulpverlening vraagt. *Functie Assertive Community Treatment*, oftewel FACT, was een organisatievorm die goed bleek te passen. FACT geeft de ruimte om vanuit een multidisciplinair team begeleiding, behandeling, rehabilitatie en ondersteuning in het herstel te bieden. Casuïstiek in het artikel maakt de werkwijze inzichtelijk. Resultaten van de ontwikkelde werkwijze zijn (nog) niet bekend. Mooi om te lezen zijn de ervaringen van de betrokken hulpverleners. FACT is een vorm die steeds meer gebruikt wordt binnen de GGz en waarin ook de geestelijke verzorger opgenomen kan worden. De beschrijving van deze praktijk geeft een mooi beeld van hoe men vraagtekens durft te plaatsen bij de zorg die men biedt en nieuwe wegen durft in te slaan.

Wat mij destijds in de documentaire van Detlef Petry zo raakte, was de grote aandacht, het respect en de erkenning voor het levensverhaal. In de bijdrage van Ambulant Centrum Haag-

rand Parnassia, *Helpen herstellen met IRB als basishouding*, vind ik die aandacht voor het leven, zingeving en verlieservaringen terug. Er ligt een groot accent op de basishouding die nodig is om cliënten te ondersteunen in hun herstelproces. Voorwaarde is het werken vanuit de relatie. Dat is een accent dat eveneens gelegd wordt in de bijdrage van Kwintus. Naast het werken met de systematische rehabilitiegerichte benadering, vinden zij voeding in de presentiebenadering van Baart.

Vanuit de klinische ouderen-GGz Drente wordt beschreven hoe de organisatie de focus verlegde van probleemgericht naar meer comfort- en belevingsgerichte zorg. Er werd aansluiting gevonden in de FgR, de functioneringsgerichte rehabilitatiebenadering. In deze bijdrage is kort aandacht voor de spanningsvelden die de financiering, ZZP's en functioneringsgerichte zorg oproepen. Gelukkig heeft het boek aan de financiering een eigen hoofdstuk besteed. Het schetst duidelijk de problemen, maar geeft ook blijk van kansen en mogelijkheden.

Een kijkje nemen in anderen's keuken is leuk, leerzaam en vooral inspirerend. De mogelijkheden, zeker in de GGz ouderenzorg, voor rehabilitatiericht werken om herstel, maatschappelijke ondersteuning en integratie te verbeteren, wordt duidelijk gevoeld. In deze tijd van bezuinigingen, de overgang van AWBZ naar WMO, naar een regisserende rol van gemeentes, is het ongelooflijk van belang dat succesvolle prak-

tijken beschreven worden. Het is een uitdaging voor al wie de moed voelt om zijn/haar focus in de (ouderen) hulpverlening eens onder de loop te nemen!

Geeske Hofstra

geestelijk verzorger bij GGz Centraal in Amersfoort en Naarden-Bussum

Tjerk de Reus,
God, religie en ons brein.
In gesprek met psychiater
Herman M. van Praag.

Uitgeverij Kok, Kampen 2011,
ISBN 9789043520331, 208
pag., €17,50.

Hij is niet bang voor stevige uitspraken, Herman van Praag. Deze bijvoorbeeld. 'Ik durf te zeggen dat als in een leven het metafysische, het religieuze element volkomen heeft ontbroken, dat leven niet ten volle geleefd is' (pag. 146). Van een geestelijk verzorger zou je een dergelijke uitspraak misschien nog verwachten. Niet van een hoogleraar psychiatrie, en zeker niet van – zoals hij in dit boek getypeerd wordt – de 'grondlegger van de biologische psychiatrie in Nederland'. Tjerk de Reus, journalist, werd geraakt door juist die schijnbare spanning bij Van Praag: voorvechter van de biologische psychiatrie en tegelijkertijd groot belang hechtend aan religie en levensbeschouwing. Sterker nog: Van Praag is zelf een religieus mens. De Reus besluit met hem in gesprek te gaan. Dit boek, *God, religie en ons brein*, is een weer-slag van de vele gesprekken die hij met Van Praag voerde over diens levensloop, over de ont-

wikkelingen in de psychiatrie en Van Praags eigen bijdrage daaraan, en over zijn geloof.

Die verschillende ingrediënten maken het tot een levendig boek. Het schetst allereerst, aan de hand van de loopbaan van Van Praag, een boeiend beeld van de geschiedenis van de psychiatrie. Als Van Praag halverwege de jaren vijftig afstudeert als psychiater, is de psychoanalytische benadering in dat vak overheersend. Zijn biochemische belangstelling ontmoet dan ook grote aarzeling. Volhardend zet Van Praag zich in zijn onderzoek en in de praktijk van het werk in om tot meer kennis en een bredere acceptatie van de biologische aspecten van psychiatrische stoornissen te komen. Dat leidt niet alleen binnen het vak tot grote tegenstand, ook een beweging als de 'antipsychiatrie' protesteert heftig tegen zijn werk. De Reus maakt aannemelijk dat het 'zwemmen tegen de stroom in' bij Van Praag past: hij houdt wel van stevigheid, gaat het conflict niet uit de weg. Dat geldt niet alleen in zijn vakgebied, de biologische psychiatrie, het gaat bijvoorbeeld ook op voor zijn opvattingen over religie. Van Praag groeit op in een Joods gezin waarin niet zozeer het Joodse geloof en de religieuze gebruiken, maar wel het zionisme een belangrijke rol speelt. Overtuigd zionist zal hij blijven, daarnaast gaat hij vanaf de jaren zeventig de religieuze kant van zijn Joodse afkomst meer invulling geven. Hij wordt een regelmatig bezoeker van de sjoel, en schuwt het ook niet om in het openbaar uitspraken

te doen over het belang van religie. Ook dat wordt hem door vele vakgenoten, die vaak niet zoveel op hebben met religie, niet in dank afgenomen.

Hoe krijgt Van Praag ze bij elkaar, God, religie en ons brein? Is er nog ruimte voor geloof, in deze tijd waarin de biologische benadering inmiddels hoogtij viert, niet alleen in de psychiatrie maar – veel breder – in ons denken over wie en wat de mens is? En is geloof ‘alleen maar’ een product van ons brein, of is er meer? Natuurlijk spelen de hersenen een grote rol, aldus Van Praag, ook als het om geloof gaat. ‘Je krijgt de ervaring dat God jou ziet en jou nabij is, doordat er in de hersenen bepaalde cellen worden geprikkeld. Anders zou je dat gevoel helemaal niet kunnen hebben. Er is geen gevoel of ervaring zonder een functionerend brein’ (pag. 156). Maar dat is niet alles. ‘Al zou je elk element van dat menselijk zielenleven, ook individueel, kunnen terugvinden in de hersenen, wat zegt dat? Niets! Nou ja... weinig’ (pag. 157). Een mens is zoveel méér dan alleen de hersenen, zegt Van Praag keer op keer. Ieder mens heeft een innerlijk leven waarin van alles omgaat aan gevoelens, verlangens, teleurstellingen, hoop. Ieder mens heeft meningen en standpunten, gedachten en overwegingen. Om het nog maar eens met een citaat te zeggen: ‘De menselijke geest herbergt een rijk palet aan mogelijkheden. Het rationele is één kant van de mens, maar laat dat niet alles beheersen! Als je religiositeit afschrijft, word je min-

der-dimensionaal’ (pag. 192).

Dit boek is om meerdere redenen interessant. Van Praag is iemand met duidelijke meningen en standpunten, die daar in de loop van een veelbewogen leven voor is gaan staan. Dat alleen al maakt zijn levensverhaal de moeite waard om te lezen. Verder hecht hij niet alleen als privé-persoon maar ook als psychiater veel waarde aan religie. Wat hij daarover vertelt is voor geestelijk verzorgers boeiend om te lezen, ook als je het niet in alles met hem eens zou zijn. En die kans is groot, dat je het niet in alles met hem eens bent. Want zo’n mens is het, blijkens dit boek: iemand die controversie oproept en verschillen van mening zeker niet schuwt. Er misschien zelfs wel van geniet.

Dat brengt mij bij de kritische noten die ook te kraken zijn. Want wat mij betreft had de interviewer zelf wel iets kritischer mogen zijn. Het is duidelijk dat hij Van Praag bewondert, en dat komt zijn verhaal niet altijd ten goede. Verder is dit ene boek wel wat weinig voor het hele verhaal van zo’n uitgesproken mens met een groot levenswerk. Niet alles komt even goed uit de verf. Maar dat mag de auteur óók als een compliment opvatten. Het boek smaakt naar meer.

Engelien Hulsman
geestelijk verzorger Bronovoziekenhuis en Verpleeghuis Nebo in Den Haag

Rieke Mes,
Hoe kom ik thuis?
Geestelijke verzorging voor mensen met dementie: een zielzorgconcept.

Boekencentrum Uitgevers,
Zoetermeer 2011, ISBN
97890 23925859, 296 pag.,
€24,90.

Collega Mes wil met haar promotieonderzoek, dat in boekvorm verschenen is onder de titel *Hoe kom ik thuis?*, de omtrekken tekenen ‘van een theologisch en pastoraal valide zielzorgconcept voor christelijke geestelijk verzorgers die werken in een verpleeghuis met ouderen die lijden aan dementie’ (pag. 17). Zij wil daarmee aan deze groep collega’s een stevige theoretische basis voor hun werk verschaffen, dat is één. Tegelijkertijd wil ze ook een bijdrage leveren aan de gedachtevorming over geestelijke verzorging: moet die een algemeen of een inhoudelijk uitgangspunt hebben? Haar boek is met nadruk een praktisch-theologische studie; het gaat over zielzorg en is dus gesitueerd binnen de poimeniek. Het wil de professionalisering van geestelijk verzorgers in de psychogeriatric dienen. Wat professionalisering is, wordt nader gespecificeerd als normatieve professionaliteit, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen normatieve professionaliteit en normatieve professionalisering, een proces waarbij steeds wordt teruggekoppeld naar de vraag wat-moreel-goed-is in een gegeven situatie.

In de zorg voor dementerende mensen is de antropologie zeer belangrijk: welk mensbeeld houden we erop na? Gelet op het bovenstaande ligt het voor de hand dat die antropologie een theologische is. Die is wettelijk voor het zielzorgconcept dat christelijke geestelijk verzorgers hebben, maar blijft vrijwel altijd impliciet. Mes wil die expliciteren en daarmee ook toetsbaar maken. En wel op een manier waarop het o.a. kan dienen als toetsingsinstrument voor christelijke geestelijk verzorgers in de psychogeriatric, want voor hen ontbreekt zoiets. Althans: in ons land. Daartoe wordt het begrip 'zielzorg' onderlijnd, o.a. met verwijzing naar Van Knippenberg, naar aanleiding van diens formulering van het begrip 'ziel' vanuit een analyse van Gen. 2:7 (TGV 4, juni 2000, pag. 19 e.v.). Mes concludeert daaruit, enigszins corrigerend: 'een organisme waarin het leven stroomt is dan: een levende ziel' (pag. 22).

De studie bestaat uit drie delen. Deel I (Inleiding) beschrijft in vier hoofdstukken waar we het over hebben: kwetsbare ouderen, dementie, het verpleeghuis en geestelijke verzorging. De beschrijving is zeer volledig, deels op het akribische af. Het vierde (geestelijke verzorging) zet wat spanning op de zaak, onder andere door een kritische beschouwing van enkele omschrijvingen van geestelijke verzorging (beroepsstandaard VGVZ, Bouwer, Jorna, Mooren, Smeets, Zock) en een confrontatie daarvan met werk en positie van collega's in de psychogeriatric. Daarbij worden enkele

theologische concepten (o.a. Saunders, Zimmerman en Zimmermann) beoordeeld op hun bruikbaarheid hiervoor en worden enkele pastorale praktijkconcepten besproken (4.10.4). In de uitleiding voegt ze een kritische beschouwing toe over het vigerende culturele klimaat, met haar nadruk op beheersbaarheid.

Deel II is gewijd aan een algemeen model van pastoraat dat bruikbaar zou kunnen zijn als basis voor het zielzorgconcept dat Mes op het oog heeft. Er komt een aantal benaderingen aan de orde: contextuele therapie (Böszörményi-Nagy), presentietheorie (Baart), hermeneutisch-narratief pastoraat (Visser/Ganzevoort, Veltkamp) en geestelijke begeleiding (Andriessen, Waaijman, Van Dam, Van Knippenberg). Die worden beoordeeld naar vier criteria: theologische antropologie, recht doen aan de complexiteit van het werk, flexibiliteit en recht doen aan doelgroep en context. Mes opteert voor wat genoemd wordt '*een multiperspectivistisch zielzorgconcept*' en komt daarvoor terecht bij '*het postmodern zielzorgconcept*' van Doris Nauer. Dat is geconstrueerd in een kritische dialoog met het denken van Lyotard en Welsch en het doordenken van de Triniteit in de theologie van Boff en Wunderlich. Trinitarisch denken is, zo begrijp ik, postmodern avant la lettre. Op grond van het uitvoerige model van Nauer komt Mes tot een eigen model van een mensbeeld (pag. 175), en een competentie- en rolprofiel van de geestelijk verzorger (zie schema pag. 177). Bij alle waar-

dering die ze voor Nauer heeft: haar criteriologie is volgens Mes te algemeen. Wat zij zoekt is iets dat specifiek is voor deze specifieke context.

Deel III bevat een aantal praktijkbeschrijvingen en een confrontatie tussen theorie en praktijk. Daarin gaat het over Gods- en mensbeelden, competenties en taken. En, let wel, het bij een postmoderne context horende begrip transversaliteit: dat geeft aan dat en hoe er overgangen zijn tussen verschillende principes. Kenmerkend voor postmoderniteit is pluraliteit, en transversaliteit is 'het gesprek tussen twee (of meer) systemen of principes zonder dat er een nieuw systeem ontstaat' (pag. 237). Tot slot geeft zij aan, om te beginnen grafisch, wat de bouwstenen zijn van een bruikbaar praktisch theologisch zielzorgconcept voor de doelgroep (pag. 243-248).

Dat is, heel kort weergegeven, wat het boek behelst. Wat vind ik er nu van? Om te beginnen heb ik er grote waardering voor. Het is hard nodig dat aan onze collega's in de psychogeriatric wat stevige theoretische grond onder de voeten wordt gegeven. En dat collega Mes de studie heeft kunnen voltooien, ondanks een zeer ingrijpende gebeurtenis in haar persoonlijk leven (zie *Dankwoord*, pag. 259) is bewonderenswaardig. Het is daarbij evident dat zij de zorg voor dementerenden hoog heeft zitten, wat onder andere heel pregnant tot uitdrukking komt in en rond de interviews met collega-geestelijk verzorgers. Dit alles loont de jarenlange moeite

van een promotieonderzoek op dit terrein.

Dat neemt niet weg dat ik aan dit boek gemengde gevoelens overhoud, om een aantal redenen. Eerst theologische: dat er, theologisch gezien, moet worden uitgegaan van een trinitarisch mensbeeld is voortreffelijk. Het denken van de oosters-orthodoxe theoloog Zizioulas (o.a. 8.3.2, pag. 225) vond ik in die context ronduit verhelderend. Maar al is het theologische deel van het onderzoek af en toe stevig, dat neemt niet weg dat ik het bij vlagen ook oppervlakkig vind. Een voorbeeld: bij het afsluitende concept (pag. 244) staat dat elk mens wordt gezien 'als *evenbeeld* van God', geschonden of niet. Maar zo kun je dat toch niet zeggen? Dan máák je toch een beeld van God? En dat vanuit een geloofsboek waarin de mens zo wordt gewaarschuwd tegen het maken van beelden van God?

Tot slot: Mes opteert voor het denken van Nauer. Met de bijna excessieve neiging tot volledigheid die daar kennelijk bij hoort. Ze ontwerpt van daaruit het door haar gewenste concept, inclusief mensbeeld, godsbeeld en doelstellingen. Daarin gaat het om drie dimensies (geest, psyche en lichaam, contexten) en om de daarbij behorende doelstellingen. En ook nog om de perspectieven waarmee geestelijk verzorgers die allemaal dienen te omvatten (pag. 245). Maar het punt is: ik kan er maar geen greep op krijgen. Het is 'een multiperspectivistisch zielzorgconcept.

En de potentie ervan ontvouwt zich pas wanneer de geestelijke verzorger het zich toe-eigent en het op zijn manier wijzigt en uitdiept' (pag. 149). Ga er maar aan staan.

Hendrik Jan Nieuwenhuis
tot voor kort Hoofd Pastorale Dienst en geestelijk verzorger in Ziekenhuis Gelderse Vallei te Ede, voormalig redactielid TGV

Matthias Beier,
Religie zonder angst en geweld, hoofdlijnen van Eugen Drewermanns theologie van de menselijkheid.

Uitgeverij Skandalon, Vught
2011, ISBN 9789490708320,
256 pag., €22,50.

De gigantische theologische productie van Eugen Drewermann is voor een gewone sterfeling nauwelijks bij te houden. (Meer dan 81 boeken met in totaal 28.500 bladzijden en dan nog eens drieduizend bladzijden interviews en gesprekken!). We mogen de in de Verenigde Staten werkzame Duitse theoloog en psychotherapeut Matthias Beier dus wel dankbaar zijn dat hij ons in dit boek zo'n helder overzicht biedt. Zo'n omvattende inleiding op het oeuvre van Drewermann was er nog niet. Beier heeft het goed gedaan, de grote meester was er tenminste, naar ik begreep, tevreden over.

Voor Drewermann is de vraag naar God de vraag of liefde echt mogelijk is. Bestaat liefde echt of is zij uiteindelijk een op niets

gebaseerde illusie en is de dood haar einde?

De kerk, dat wil zeggen de rooms-katholieke kerk onder leiding van een andere Duitse theoloog met uitgesproken meningen, Ratzinger, nu dus Benedictus XVI, is in Drewermanns oeuvre de grote tegenstander. Want die kerk heeft het geloof in God ongelooftwaardig gemaakt door haar volgelingen een eisende en oordelende, ja een gewelddadige god buiten mij voor te houden. Dat godsbeeld kan niet anders dan tot angst leiden. Uit die angst wil Drewermann de gelovige bevrijden. Ware theologie is altijd therapeutisch. Die therapie houdt in dat de slachtoffers van dit boosaardige godsbeeld 'geleidelijk leren begrijpen waar, wanneer en hoe wij "God" verwarren met onze op angst gebaseerde projecties en dat wij daarin een verlangen ontdekken dat dieper en waarachtiger is' (pag. 16). Als al het puin geruimd is, komt er weer plaats voor geloof in God, dat dan wordt verstaan 'als vertrouwen in een goedheid die een absolute grond onder ons bestaan geeft.' Het atheïsme is, met al zijn gerechtvaardigde kritiek op de kwaadaardige onzin van Rome, tot dat laatste niet in staat. Daarom is een waarlijk therapeutische theologie zowel voor het individu als voor de zieke maatschappij nodig.

Beier beperkt zich tot een zo helder mogelijke uiteenzetting van Drewermanns denken. Dat betekent dat vragen en tegenwerpingen niet aan de orde komen, al wordt wel de kritiek

van de kant van de tegenstanders in het Vaticaan als misverstand en aantijging weerlegd. Omdat het steeds om nogal uitgesproken meningen gaat, vereist dit van de lezer wel veel welwillendheid en geduld. De toon van zowel Drewermanns werk als die van Beiers inleiding is uitgesproken polemisch. Er wordt een strijd geleverd ten behoeve van slachtoffers die met een therapie op basis van Drewermanns denkbeelden moeten worden bevrijd. Die strijdv aardige toon wordt soms wat vermoeiend. Daardoor zou het boek bij sommigen wel eens zijn doel voorbij kunnen schieten. Ook wat de polemie k met Rome betreft, is het voor mij trouwens de vraag of zoveel retorisch geweld wel de beste manier is om een 'gewelddadige' theologie en autoritaire instituten te bestrijden. Drewermann laat mijns inziens overtuigend zien hoezeer de autoritaire kerk verstrikt is geraakt in zijn eis van liefde. Wie liefde eist loopt grote kans die liefde juist vanwege dat eisen nooit te zullen ontvangen. Dat is een tragische positie, die misschien wat meer compassie vraagt, compassie met 'de dader'. Daarnaast herinner ik me uit de jaren zestig maar al te goed dat de strijd met autoritaire instanties meer gebaat is met ondermijnende humor en afleidingsmanoeuvres dan met frontale gevechten met gebruik van ongeveer dezelfde wapens. Trouwens, de God van de bijbel heeft soms ook tijd nodig om tot de slot som te komen dat hij met eisen en straffen en dreigen niet krijgt wat hij ten diepste verlangt en andere wegen kiest om

het hart van de mens te bereiken. Het verlangen naar liefde in God en mens vraagt om het staken van de gewelddadige strijd, van beide kanten.

De stelligheid van Drewermanns toon hindert ook bij veel van zijn exegese. Hij weerlegt scherp het dogmatisch misbruik van bijbelse poëzie en verhaalkunst, maar schuift daar dan vaak heel snel opnieuw een 'eigenlijke' interpretatie voor in de plaats; en die vormt dan weer de onwrikbare basis voor zijn therapeutische theologie. Terwijl de teksten, als ze eenmaal zijn vrijgemaakt van de dogmatische exegese, nog zoveel meer verbeelden en oproepen en te denken geven. Te beperkend werkt ook de strikte focus op de angst. Religie heeft zoveel meer bronnen dan het angstcomplex en de bevrijding daarvan. Zoveel ervaringen van het sublieme, extase, verwondering. En ook in en buiten de grote kerken was en is meer te beleven dan enkel die verstikkende angst, vinden we mystieke en spirituele bewegingen die helende praktijken ontwikkelden in meditatie, pelgrimage of juist *stabilitas loci*, zingen, de troost van aandachtige studie of zwijgen.

Hiermee zijn we al verder dan het boek beoogt, namelijk in discussie met de zienswijze van Drewermann. Een boek dat daartoe in staat stelt, moet wel een goed boek zijn.

Just van Es
godsdienstfilosoof, in het verleden onder meer predikant van de Kievetkerk in Wassenaar

Patrick Vlug en Marjo van Bergen (red.),
Humanisme en kwaad, reflecties op het humanistisch raads werk bij justitie.

Uitgeverij SWP, Utrecht 2011,
ISBN 9789088501999, 104 pag., €14,40.

De maatschappij neemt op dit moment een repressieve en afwijzende houding in jegens het kwaad. Het kwaad wordt dikwijls gereduceerd tot criminaliteit, en diegenen die het begaan dienen zo grondig mogelijk op afstand te worden geplaatst van de samenleving. Tegelijkertijd heb ik het humanistisch raads werk van binnenuit leren kennen als een praktijk waarin de werker zich geconfronteerd ziet met het gegeven dat het leven niet altijd maakbaar is, dat we minder controle over ons handelen hebben dan we willen, en dat we soms niet in staat zijn om voor onszelf de beste keuzes te maken. Met dit in het achterhoofd heb ik met rode oren de bundel gelezen waarin vijf humanistisch raadslieden openhartig reflecteren op hun werk binnen justitie, en op de ongemakken van de context waarbinnen zij dit doen: de wereld van het kwaad.

De bijdragen zijn geschreven op het scherp van de snede. Als lezer volg je een gevalsbeschrijving tot, en zelfs voorbij het moment waarop de grond voor de auteur te heet onder de voeten wordt. Soms is het bijna onhoudbaar om onder ogen te krijgen welke verwoesting een

daad teweeg heeft gebracht; een verwoesting die als een boemrang ook de dader heeft getroffen. Soms wordt het spannend omdat de auteur aantoont hoe meervoudig complex het kwaad is, waardoor akelig zichtbaar wordt hoezeer het maatschappelijk perspectief tekort schiet. Het spannendst wordt het als de auteur tot op de bodem van zijn of haar eigen innerlijk gaat om iets te durven vinden van herkenning in het verhaal van de dader. Herkenning, schrijft een van de auteurs, betekent in geen geval 'instemming'. Maar wel een poging om onder ogen te zien wat mens-zijn kan betekenen, en hoezeer we ons soms bekijken op onszelf. Daarmee krijgt verbondenheid gestalte.

De auteurs laten zich in de diverse bijdrages ondersteunen door perspectieven uit de filosofie of de vakliteratuur, waardoor iets van hun eigen worsteling een onderdak kan krijgen en het verhaal aan betekenis wint. Toch blijven zij heel dicht bij het dagelijks handelen, waardoor de lezer het verhaal in wordt getrokken en het beschreven ongemak aan den lijve kan ervaren.

Wat op mij grote indruk maakt is de worsteling om woorden te vinden voor wat soms bijna niet te zeggen is. Dat toont de bereidheid om die hete grond onder de voeten niet uit de weg te gaan en om genuanceerd te blijven denken. Tegelijkertijd valt me op dat de auteurs zich ondubbelzinnig sterk maken voor het behoud van een open (gespreks-)ruimte voor cliënten. Ook wordt er niet gearzeld om

grenzen te trekken rond het raadswerk en dit wordt de cliënt even ondubbelzinnig duidelijk gemaakt. De auteurs tonen zich koersvast in hun streven om het bestaansrecht te respecteren van mensen die anderen kwaad hebben gedaan.

De hele bundel dwingt respect af en is wat mij betreft een 'must-read' voor geestelijk verzorgers.

Jacqueline Weeda
humanistisch raadvrouw in de GGz

Koen Boey,
Gezichten van de mens bij Paul Ricoeur,

Garant Uitgevers,
Antwerpen/Apeldoorn
2008, ISBN 978 90 441 2279
4, 133 pag., €15,-

Jaren geleden reed ik tijdens een vakantie in het land van de Franse filosoof Paul Ricoeur over een provinciale weg waarlangs opvallende borden waren geplaatst. In elke gevaarlijke bocht stonden zwarte mensgrote gestalten van hout. Op hun anonieme gezichten stonden de data geschreven van hun dodelijke ongeval. Het was een schokkend tafereel, want gedurende het hele traject kwam ik op tientallen verkeersdoden. Zo waren deze zwarte gezichten ook bedoeld: om te schokken en om mij bewust te maken van het gevaar. Ik moest aan deze gezichten denken toen ik in het boek van de Antwerpse emeritus hoogleraar filosofie Koen Boey over Paul Ricoeur het woord *herdenkingsvraatzucht*

tegenkwam. Het was voor mij een nieuw woord.

Boey loopt in deze publicatie uit 2008 langs het veelzijdige werk van Ricoeur en vat deze geleerde veelheid samen onder de titel *Gezichten van de mens bij Paul Ricoeur*. Deze gezichten zijn in Ricoeurs taal de vele vermogens van de mens, die hij als leerling van Husserl diepgaand fenomenologisch beschouwt en bouwstenen laat zijn van zijn fundamentele wijsgerige antropologie. In het hoofdstuk *Het gezicht van de mens die zich weet te herinneren*, teruggaande op een studie van Ricoeur uit 2000, bespreekt hij diens visie op herdenkingsplechtigheden. Ricoeur stond daar kritisch tegenover, omdat hij vond dat dergelijke plechtigheden door machthebbers en overheden gretig in bezit werden genomen tot meerdere glorie van zichzelf en vooral van het door hen 'gewilde' verleden. Dan is er sprake van *herdenkingsvraatzucht*, al erkende Ricoeur uiteraard het recht op herdenking, zowel individueel als collectief. Meer nog, er is zelfs een collectieve herdenking die geworden is tot een imperatief tot herinneren. Ricoeur, die zelf in de Tweede Wereldoorlog als krijgsgevangene vastzat in een kamp, doelde hier op de omgang met de holocaust. Zoals in het klein de dode gezichten langs de weg een boodschap laten zien, een imperatief tot herdenken en tot handelen, zo is de herdenking van de Shoah niet alleen een imperatief tot herinneren maar ook een oproep: 'dat nooit weer'.

Dit is een van de weinige con-

crete voorbeelden die Boey laat zien van Ricoeurs visie. Hij had wat mij betreft veel meer illustraties mogen geven. Zijn boek was er levendiger en aansprekender door geworden. Voorbeelden te over, want Ricoeur zelf was immers zijn leven lang in gesprek: met de wijsgerige traditie, met de psychoanalyse van Freud en met de filosofieën van zijn eigen dagen, zoals het existentialisme van Marcel en Sartre, het structuralisme van Foucault en Lacan en de analytische filosofie. Maar ook was Ricoeur betrokken op de politieke en culturele ontwikkelingen en schreef hij over opvoedkunde en literatuur. Steeds gericht op de kern, op het verbindende ook, trok hij ook weer kritisch zijn eigen spoor. Dat gold ook voor zijn werk: in een volgende studie pakte hij weer een nieuw thema op dat in een vorige publicatie was blijven liggen of juist daaruit voortkwam. Zo schreef hij over het gezicht van de willende maar feilbare mens, het gezicht getekend door het

kwaad, het gezicht van de sprekende en de verhalende mens, het gezicht van de mens die zich weet te herinneren en tenslotte van de mens die politiek handelt en de ethische mens.

Indrukwekkend was hij in zijn studie over het kwaad. Boey laat goed zien hoezeer zijn eigen levensverhaal daarin meespeelde. Paul Ricoeur, geboren in 1913, verloor zijn vader in de Eerste Wereldoorlog, was zes jaar toen zijn moeder stierf, werd zelf krijgsgevangene in de volgende oorlog en moest ook nog in 1986 de zelfdoding van zijn tweede zoon meemaken.

In 1997 overleed zijn vrouw na een ernstige ziekte; hij zelf stierf in 2005. Sommigen zeggen dat zijn werk *De symboliek van het kwaad* zijn meest indringende publicatie is. Ricoeur was christen en deze studie zou zelfs de grenzen van de filosofie overschrijden en aan de theologie raken.

Boeys betoogtrant is niet altijd

even helder; soms duiken er uit het niets onbekende filosofen op wier belang hij niet inzichtelijk kan maken. Verder begrijp ik niet dat niemand bij de uitgeverij alle kleinere slordigheden eruit gehaald heeft. Dat neemt niet weg dat dit boek vooral een uitnodiging is om Ricoeur zelf te gaan lezen. Want deze oorspronkelijke en vruchtbare filosoof laat een sympathiek gezicht achter in de portretgalerij van de westerse wijsgeeren. Zou dat gezicht, zijn beeld, ook ergens langs een weg in Frankrijk te zien zijn? Ergens in Colmar, Straatsburg, Parijs of Nanterre, plaatsen waar hij doceerde of misschien in Chicago waar hij de laatste stap zette van zijn loopbaan? Maar dan een kleurrijk en uitnodigend beeld als een imperatief tot filosoferen, zoals hij zichzelf altijd geïnspireerd wist door de imperatief 'ken u zelf' – de opdracht die het orakel van Delphi gaf.

Ruud Mulder
geestelijk verzorger Tergooiziekenhuizen, Blaricum/Hilversum